

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ELÇİN HİLAL OĞLU QULİYEV

**NEFT YATAQLARININ BİRGƏ İŞLƏNMƏSİNİN İQTİSADI
MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ**

İxtisas 5312.01 – SAHƏ İQTİSADİYYATI

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2 0 1 4

Dissertasiya işi MEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

T.Q.Hüseynov, iqtisad üzrə elmlər
doktoru, professor Azərbaycan
Respublikasının əməkdar iqtisadçısı

Rəsmi opponetlər:

B.S.Xıdırov, iqtisad üzrə elmlər
doktoru, professor
B.S.Əhmədov, iqtisad üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

Dissertasiyanın müdafiəsi «_21_» «_11_»2014-cü il tarixində, saat
«_____»-da, D.01.181 doktorluq dissertasiyalarının müdafiəsi üzrə
Dissertasiya Şurasının iclasında, MEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda, A3
1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, Azərbaycan MEA-nın İqtisadiyyat
İnstitutu ünvanında baş tutacaq.

Bu dissertasiya ilə MEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış
olmaq mümkündür.

Avtoreferat «_____» «_____» 2014-cü il tarixində
göndərilmişdir.

**D.01.181 saylı Dissertasiya Şurasının elmi katibi
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent F.Q.Musayeva**

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Problemin aktuallığı. Dövlət valyuta gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri olaraq Azərbaycanın neft sənayesi milli iqtisadiyyatın elə bir hissəsinə çevrilib ki, respublika hökuməti bazar iqtisadiyyatı şəraitində ümidlərini onun inkişafına bağlayıb. Bu sahənin cəlbədiciliyi əsasən kifayət qədər karbohidrogen ehtiyatlarının olması, bazarın həcmi və onun artım təmayülləri, ərz və tələb səviyyəsi, gəlirliliyin orta bazar norması, yüksək ixtisaslı kadr ehtiyat və s. kimi amillərlə müəyyən edildi. Layihəyə iri kapital qoyuluşu, yüksək sərmayə riski, təbii-geoloji amillərdən və dünya bazarı konyunkturasından asılılığı nəzərdə tutan bu sahənin özünəməxsusluğu xarici şirkətlərin iştirakı ilə birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədəuyğunluğunu şərtləndirir. Lakin sərmayə qoyuluşu həmişə müəyyən risklə müşayiət olunur: siyasi, texniki, iqtisadi və s. Bununla əlaqədar olaraq xarici sərmayədar üçün hər cür şərait yaradılmalıdır və bu şərait həm siyasi sabitliklə, həm də hüquq normalarının qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmalıdır. Birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı bu sahəyə aid olan iqtisadiyyat elminin yeni mövzuları ilə əlaqədardır. Azərbaycanda birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkil edilməsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi faktiki olaraq müstəqillik illərində əmələ gəlib. Buna görə də elmi mövzulara, neft-qaz hasilatı sahəsində birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkil edilməsi və idarə olunması mövzusunə müraciət kifayət qədər aktualdır.

20 ilə yaxındır ki, Azərbaycanda xarici şirkətlərin iştirakı ilə neft-qaz yataqlarının işlənməsi həyata keçirilir. Onlarla razılaşma hasil olunan məhsulun bölgüsünə əsaslanır. Bununla yanaşı, hazırkı vaxtadək hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişdən (HPBS) istifadə etməklə neft yataqlarının birgə işlənməsinin iqtisadi mexanizmlərinin elmi təhlili yerinə yetirilməmişdir. HPBS-nin tətbiq edilməsinin iyirmi illik dövrü ərzində müşahidə olunan təmayüllərə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, 2011-ci ildən başlayaraq neft hasilatı azalmağa başladı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin doqquz ayı ərzində sosial-iqtisadi inkişafın yekunlarına və qarşıda duran məsələlərə həsr olunan 10 oktyabr 2012-ci il tarixli iclasında Xəzər şelfində, sazişlərin əhatə etdiyi “Azəri” və “Çıraq” yataqlarında neft hasilatının kəskin sürətdə azalmasında Britaniyanın BP şirkətinin başçılıq etdiyi beynəlxalq konsorsiumu günahlandırdı. “Konsorsiumun yol verdiyi çoxsaylı səhvlər nəticəsində son illərdə “Azəri” və “Çıraq” yataqlarında neft hasilatı kəskin sürətdə azalmağa başladı”, — deyərək dövlət başçısı bildirdi. Respublika Prezidenti vurğuladı ki, neft hasilatının azalması onunla əlaqədardır ki, 2008-ci ildən

sonra sazişə uyğun olaraq bölüşdürülən mənfəətli neftin həcmi 75-in 25-ə nisbətində Azərbaycanın xeyrinə dəyişdi. “Azəri-Çıraq” yatağının işlənməsinin başladığı vaxtdan 2012-ci ilə qədər xarici şirkətlər bu yataqların işlənilməsinə 28,7 milyard dollar vəsait sərf etmişlər, bu gündə BP şirkəti başda olmaqla konsorsium 73 milyard dollar məbləğində, yəni qoyulmuş sərmayələrdən 2,5 dəfə çox gəlir (mənfəət) əldə etmişdir. 2009 – 2012-ci illərdə Azərbaycan 8,1 milyard dollar məbləğində gəlir itirmişdir. Həmçinin statistika göstərir ki, neft yataqlarının işlənməsinin bütün illəri ərzində Azərbaycanın ödəniş balansı xarici şirkətlərin xeyrinə formalaşır. Təkcə 2010-cu ildə onların gəlirləri 5,9 milyard dollar təşkil etdiyi halda (əsasən xam neft şəklində), Azərbaycan şirkətlərinin gəlirləri isə 1,1 milyard dollar oldu. Bundan əlavə, sərmayələrin əvəzinin qaytarılması (repatriasiya) formasında xarici şirkətlər 2,8 milyard dollar aldı. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, HPBS-dən istifadə edərkən xarici şirkətlər öz maraqlarını Azərbaycan dövlətinin milli marağından üstün tutmaq üçün həqiqi imkanlara malik olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının neft sənayesində hasilat bölgüsünə əsaslanan birgə sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin formalaşması, uçotu və bölgüsü qaydası ilə əlaqədar olan iqtisadi mexanizmlər elmi tədqiqat mövzusu kimi seçilmişdir. Bu səbəbdən bu mövzu Respublikada ilk dəfə olaraq dissertasiya mövzusunə çevrildi. Məhz qeyd olunan səbəblər mövzunun aktuallığını əsaslandırır, dissertasiya işinin məqsədi və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən seçilən mövzunun tədqiq edilməsi böyük elmi və təcrübə əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Ümumiyyətlə, neft sənayesinin inkişafı üzrə xüsusi məsələlərin öyrənilməsinə Respublikanın iqtisadçı alimlərinin çoxsaylı əsərləri həsr olunmuşdur. Onların arasında aşağıda adları sadalanan elmlər doktorları: A.Ağayeva, A.İsayev, B.Əhmədov, B.Xıdırov, V.Vəliyev, Q.Səfərov, Q.Süleymanov, G.Yübaşiyeva, M.Ataşiyev, M.Fərzəliyev, R.Əliyev, R.Cəbiyev, T.Əliyev, E.Hacızadə və s. onlar öz elmi işlərində kapital sərfiyyatının əsaslandırılmasını, müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən istehsalın və sərmayə layihələrinin səmərəsini araşdırmışlar. Lakin buna baxmayaraq, bu elmi işlərdə bazar münasibətlərini nəzərə almaqla, habelə pulların müvəqqəti dəyərini və riski nəzərə almaqla, xarici şirkətlərin iştirakı ilə neft yataqlarının işlənməsinin hərtərəfliliyi işıqlandırılmamışdır. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərinin əsərlərini və təkmilləşdirmələrini rəhbər tutmaqla, bu sahədə mövcud olan boşluğu doldurmaq üçün bu dissertasiya işində hərtərəfli yanaşma araşdırılmışdır.

Əcnəbi neftçi alimlər arasında A.Andreyev, A.Dunayev, V.Ələkbərov, V.Tişenko, V.Zubereva, K.Milovidov, L.Zlotnikova, Y.Malışev və başqaları neft-qaz kompleksi sahələrinin fəaliyyəti mövzusunun işlənməsinə əhəmiyyətli töhfə vermişlər.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycanın neft-qaz yataqlarının birgə işlənməsi əsnasında istifadə olunan iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin işlənilib hazırlanmasıdır.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı tədqiqat vəzifələri müəyyən edilmişdir:

- respublikada yataqların birgə işlənməsinin təşkilati-hüquqi formasının təhlili və qiymətləndirməsi;
- neft-qaz yataqlarının birgə işlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi;
- yataq sahibinin mənafeyi baxımından hasilatın pay bölgüsü sazişi (HPBS) tipli müqavilələrin xüsusiyyətlərinin aşkarlanması;
- mənfəətin ədalətli bölgüsü mexanizmlərinə xüsusi diqqət yetirməklə, yataqların birgə işlənməsinin iqtisadi mexanizmlərinin öyrənilməsi;
- xarici sərmayədarlarla birlikdə həyata keçirilən neft-qaz hasilatının hazırkı vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirməsi;
- xarici sərmayədarlarla birlikdə işlənən yataqların istismarının müxtəlif variantlarının qiymətləndirilməsinin işlənilib hazırlanması;
- Azərbaycan Respublikasında təbii sərvətlərdən istifadə üçün vergi sisteminin öyrənilməsi, ümumiləşdirməsi və onun beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəsi;
- respublikada neft-qaz hasilatı sahəsində bərqərar olan icarə münasibətlərinin nəzəri-metodoloji cəhətlərinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi;
- respublikanın neft-qaz hasilatı sahəsində təbii sərvətdən istifadə rentasının tətbiq edilməsinin zəruriliyinin əsaslandırılması;
- birgə müəssisələrdə vergiləri nəzərə alaraq itkisiz istehsal həcminin müəyyən edilməsinə dair metodik yanaşmanın işlənilib hazırlanması;

Tədqiqat predmeti Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesində fəaliyyət göstərən birgə müəssisələri və əməliyyat şirkətlərini ehtiva edir.

Tədqiqat mövzusu Hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişin yerinə yetirilməsi təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsnasında neft-qaz hasilatı məqsədilə yataqların birgə işlənməsinin iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər işlənilib hazırlanmalıdır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycanlı və əcnəbi alimlərin araşdırılan məsələlərə dair elmi əsərlər, Azərbaycan Respublikasının xarici sərmayələrdən istifadə etməklə faydalı qazıntı yataqlarının istismarını tənzimləyən qanunları və digər hüquqi-normativ aktları, Respublika Prezidentinin fərmanları və sərəncamları, Hökumətin qərarları təşkil edir.

Dissertasiya işinin məlumat bazasını AR Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları, ARDNŞ-nin, neft-qaz hasil edən müəssisələrin, birgə müəssisələrin və əməliyyat şirkətlərinin texniki-iqtisadi göstəricilər haqqında illik hesabatları və məcmuələri, Dövlət Neft Fondunun məlumatları, ixtisas, elm və ali təhsil müəssisələrinin materialları və metodoloji təkmilləşdirmələri, habelə elmi-texniki konfransların materialları təşkil etdi.

Tədqiqat üsulları. Tədqiqat əsnasında aşağıdakı iqtisadi təhlil üsulları istifadə olunurdu: müqayisə, statistik qruplaşdırma, ehtimallar nəzəriyyəsi, analitik üsul, mücərrəd məntiqi mühakimələr, elmi ümumiləşdirmələr. İllüstrasiya materialları neft-qaz hasil edən müəssisələrin faktiki göstəriciləri əsnasında tərtib və təqdim olunurdu.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıda göstərilənlərdən ibarətdir:

- neft sənayesinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, differensial rentanın dövlət gəliri kimi formalaşmasının nəzəri cəhətləri ümumiləşdirilmişdir;
- neft yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində birgə müəssisələrin itkisiz fəaliyyətinin planlaşdırılmasına dair blok-sxem işlənilib hazırlanmışdır;
- yataqların işlənilib hazırlanmasının ən yaxşı variantının seçilməsinə dair bir necə hesablaşma variantı təklif olunmuşdur;
- iqtisadi tənzimləmə üsulları (pul-kredit, valyuta, vergi, qiymət və xarici ticarət siyasəti), xarici və birgə müəssisələrin yaradılmasının təşkilati formaları (təşkilati quruluşlar və xarici kapitalın cəlb edilməsinə göstərilən köməyin forması), sərmayə infrastrukturunu (hərracların, sərgilərin, müsabiqələrin, sərmayədarlar və bəhrələnen tərəflərin forumlarının keçirilməsi), xarici sərmayələrin mühafizəsi (Azərbaycanın sərmayələrin sığortalanması haqqında beynəlxalq sazişlərə qoşulması, sığorta agentliyinin yaradılması), hüquqi normalar sistemini (milli-hüquqi tənzimləmə) nəzərdə tutan və yataqların birgə işlənməsinin iqtisadi-təşkilati-hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə aid olan təkliflər işlənilib hazırlanmışdır;

– təbii sərvətlərdən istifadə üçün vergi qoyulmasının təkmilləşdirilməsinə, yəni yataqların işlənməsinin mərhələsini nəzərə alaraq mədən vergisinin dərəcələndirilməsinə, habelə ətraf mühitin çirkləndirilməsi üçün xüsusi verginin tətbiq edilməsinə dair tədbirlər təklif olunmuşdur;

– Azərbaycanın neft sənayesi sahəsində imzalanan keçmiş müqavilələrdə təsbit olunan “yerli bazarın neftinin” qeydiyyatını nəzərdə tutan, vergi qoyulmasını nəzərə alan, birgə müəssisələrdə mənfəətli hasilat həcmünün müəyyən edilməsinə aid olan yeni metodik yanaşma işlənilib hazırlanmışdır

İşin təcrübi dəyəri ondan ibarətdir ki, müəllifin təklifləri xarici sərmayədarlarla təbii sərvət yataqlarının işlənməsi haqqında yeni müqavilələr imzalanarkən, yeraltı sərvətlərdən istifadənin və vergi qoymanın qanunvericilik bazası təkmilləşdirilərkən istifadə oluna bilər.

Tədqiqat nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi. Dissertasiyada araşdırılan əsas müddəalar 6 məqalədə və 2 tezisdə, o cümlədən ümumrusiya səviyyəli tezisdə dərc edilmişdir. Həyata keçirilmiş elmi tədqiqatın nəticələri ARDNŞ-nin “NEFTQAZELMİTƏDQIQATLAYİHƏ İNSTİTUTU”nda “Şah Dəniz yatağının tam həcmli işlənməsi layihəsinin” hazırlanması, habelə “Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının işlənməsinin və inkişafı perspektivlərinin təhlili” təcrübə fəaliyyətinə tətbiq edilmişdir və istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş hissəsindən, üç fəsildən, nəticələrdən, istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından, 1-12-ci qoşmalardan ibarətdir və onun səhifələrinin ümumi sayı 158-dir. Bu işdə 13 cədvəl, 6 rəsm və sxem var, ədəbiyyat siyahısı isə 131 adda nəşr ehtiva edir.

Dissertasiyanın mündəricatı.

Giriş

1 Fəsil. Neft yataqlarının birgə işlənməsinin hüquqi bazası və nəzəri metodoloji əsasları.

- 1 Ədalətlik prinsipi nəzərə alınmaqla, neft yataqlarının birgə işlənməsindən gəlirlərin bölüşdürülməsinin metodoloji məsələləri
- 1.1 Birgə işlənən neft yataqlarında renta münasibətlərinin nəzəri aspektləri və onların uçuğu
- 1.3. Azərbaycan Respublikasında neft yataqlarının birgə işlənməsinin normativ - hüquqi bazası

2. Fəsil. Azərbaycan respublikasında neft yataqlarının birgə işlənməsi vəziyyətinin təhlili, qiymətləndirilməsi və beynəlxalq təcrübə.

- 2.1. Azərbaycan Respublikasında neft yataqlarının birgə işlənməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi
- 2.2. Beynəlxalq təcrübədə neft yataqlarının birgə işlənməsi və istismardan əldə edilən gəlirlərin bölüşdürülməsi

3 Fəsil. Neft yataqlarının birgə işlənməsinin iqtisadi və təşkilati – idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

- 3.1. Neft yataqlarının birgə işlənməsinin iqtisadi- hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi
- 3.2. Təbii ehtiyatların istifadəsinə görə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi
- 3.3. Dövlət gəlir mənbələrinin genişləndirilməsi

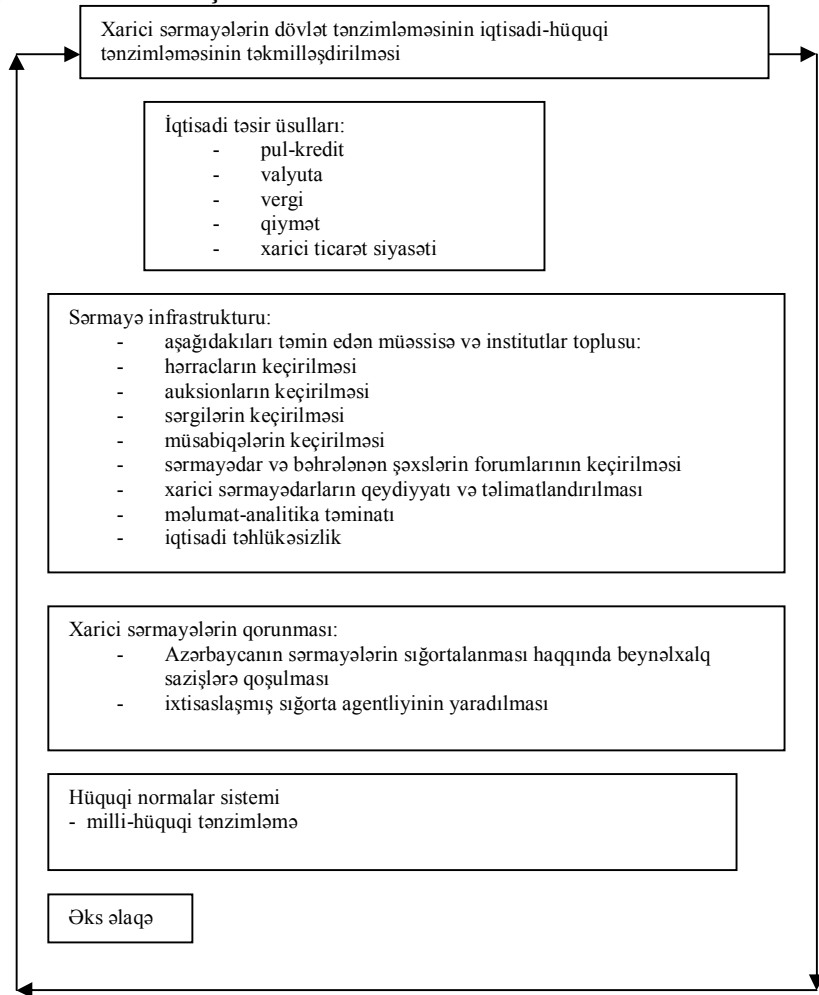
Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Əlavələr

DISSERTASIYANIN MÜDAFİƏSİ ÜÇÜN TƏQDİM OLUNAN ELMİ MÜDDƏALAR

1. Elmi işdə neft yataqlarının birgə işlənməsinin iqtisadi-təşkilati-hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər işlənilib hazırlanmışdır.

Bu mexanizm iqtisadi tənzimləmə üsullarını, xarici və birgə müəssisələrin yaradılmasının təşkilati formalarını, sərmayə

infrastrukturunu, xarici sərmayələrin mühafizəsini, hüquqi normalar sistemini nəzərdə tutur.

2. Diferensial rentanın əmələ gəlməsini şərtləndirən amilləri əks etdirən sxem təklif olunmuşdur. Diferensial rentanın öyrənilməsi nəticəsində məlum oldu ki, xarici firmalarla birgə fəaliyyət üzrə əməkdaşlıq haqqında müqavilələr imzalanarkən diferensial renta məsələləri kifayət qədər nəzərə alınmır.

Neft sənayesində rentanın əmələ gəlməsinin əsasını istehsal qüvvələrinin hazırkı səviyyəsində cəmiyyətin istifadə edə bildiyi neft ehtiyatlarının məhdudluğu təşkil edir.

Neft sənayesində rentanın əmələ gəlməsinin əsasını istehsal qüvvələrinin hazırkı səviyyəsində cəmiyyətin istifadə edə bildiyi neft ehtiyatlarının məhdudluğu təşkil edir. Həcm etibarilə kifayət qədər əhəmiyyətli və yataqlar üzrə qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülən renta əmələ gəlir və o, xaricdə yeraltı sərvətlərin sahibi qismində çıxış edən dövlətin gəliri kimi müxtəlif formalarda, tam və ya qismən tutulur. Renta ödənişi təbii sərvət istifadəçisi olan ödəyicilərin dövlət mülkiyyətinə aid olan təbii sərvətlərdən istifadə etmək hüquqlarını əldə etməsinin şərtidir. Qeyd olunur ki, diferensial renta həmin sərvətlərin təsnif edilməsi şəraitində, daha yüksək məhsuldarlıq əsnasında (qeyri-dəyişkən ərz şəraitində) yataqlardan istifadə nəticəsində əldə olunan gəlirdir. Sənayenin hasilat istiqamətlərində birinci və ikinci formalı diferensial renta əmələ gəlir. Diferensial renta iki formada təzahür edir: I diferensial renta, onun əmələ gəlməsini sahənin məhsuldarlıq (neft hasilatı əsnasında neft-qaz ehtiyatlarının həcmi) üzrə fərqi və yerləşdiyi yer şərtləndirir, habelə II diferensial renta, onun əmələ gəlməsini yatağın işlənməsinə sərf edilən əlavə istehsal xərclərinin (lay təzyiqlərinin qorunub saxlanmasına, layların neft məhsuldarlığının yüksəldilməsinin ikinci və üçüncü dərəcəli üsullarının tətbiq edilməsinə və s. çəkilən xərclər) səmərəsi üzrə fərqlər şərtləndirir.

Sərmayədarlarla neft-qaz yataqlarının işlənməsi haqqında neft müqavilələri imzalanarkən diferensial renta müəyyən edilməlidir. Xarici ölkələrin təcrübəsindən göründüyü kimi, I və II diferensial renta dövlətin təbii sərvət yataqlarının işlənməsindən əldə etdiyi gəlirin əsas mənbələrindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün neft müqavilələrində bu və ya digər həcmdə I və II diferensial renta nəzərdə tutulmuşdur. I diferensial renta hər akr üzrə ayırmalar formasında müqavilələrə daxil edilmişdir, II diferensial renta isə müqavilənin əhatə etdiyi ərazidə yeraltı sərvətlərdən istifadə hüququnun əldə edilməsi üçün mükafat şəklində və

mənfəətli neft şəklində, əmtəə formasında, ümumi gəlirin bir hissəsi kimi dövlətin gəlirlərinə daxil edilir.

Dissertasiya işində göstərilmişdir ki, miqdar etibarilə diferensial renta sahə üzrə orta xərcin və daha məhsuldar sahələrdə əldə olunan fərdi məhsul xərcinin fərqinə bərabərdir. Məsələn, “Azneft” istehsalat birliyi üzrə çıxarılan neftin 1 tonu üçün orta sahə xərci 329 manat, “Bibiheybətneft” neft-qaz hasilatı idarəsi üzrə isə çıxarılan neftin 1 tonu üçün xərc 179 manat təşkil edir. Məhz bu göstəricilər arasındakı 150 manatlıq fərq diferensial rentanın miqdarla ifadəsidir. Birgə işlənən yataqlarda əmələ gələn diferensial renta Azərbaycan dövlətinin neft yataqları üzərində mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi vasitəsinə təşkil edir. Bununla yanaşı, xarici əməliyyat şirkətləri ilə imzalanmış neft-qaz kəşfiyyatı və hasilatı haqqında müqavilələrdə məhsul bölməsi nəzərdə tutulur. Dövlətin payı mənfəətli neft formasında müəyyən edilir və o, hər sazişdə fərqli olur və təmiz mənfəət məbləğinin ümumi xərc məbləğinə nisbətindən (rentabellik (R) əmsalı), akr üzrə ödənişlərdən, tranzit haqqından, bir dəfəlik ödənişlərdən (mükafat) və s. asılı olur.

Hazırkı şəraitdə yataq sahibi əksər hallarda kapital xərclərdə, təsərrüfat qərarlarının qəbul edilməsində iştirak edir, məhsulda pay şəklində, mənfəətdə pay şəklində renta alır. Bu cür təcrübə Azərbaycan Respublikasında da tətbiq olunur.

Diferensial rentanın əmələ gəlməsi və onun məbləğinə təsir göstərən amillər dissertasiyada tədqiq olunmuşdur.

Diferensial rentanın əmələ gəlməsi və onun məbləğinə təsir göstərən amillər 1-ci sxemdə göstərilir

Sxem 1.

Həddən artıq mənfəət mənbəyi	Hansı ki, həddən artıq mənfəətin əldə edilməsini qısa müddətli edir	Hansı ki, həddən artıq mənfəətin əldə edilməsini daimi edir (təsərrüfat işləri yer üstündə həyata keçirilərkən)	Bunun nəticəsində həddən artıq mənfəət torpaq rentasının əsasını təşkil edir	Torpaq rentasının miqdarla ifadəsi
Fərdi əmək məhsuldarlığı orta sahələr arasındakı səviyyədən yüksəkdir	Sahə daxili rəqabət	Təsərrüfat obyektini kimi torpaq üzərində inhisar hüququ	Diferensial renta	orta sahələr arasındakı istehsal xərclər çıxılısın fərdi istehsal xərcləri

2010-cu ilin məlumatı əsasında bizim tərəfimizdən Azərbaycanın bir sıra yatağı üzrə diferensial renta hesablamaları yerinə yetirilmişdir.

2010-cu il üzrə yataqların məhsuldarlığı əsasında diferensial rentanın hesablanması

Cədvəl 1

№	Yataq	Ölçü vahidi	Hesabat, milyard m ³ qaz, milyon ton neft, kondensat	Fərdi dəyər		Bazar dəyəri		Diferensial renta milyon ABŞ dolları (7-5-ci maddələr)	Layihədə nəzərdə tutulan, milyon ABŞ dolları	
				Bir ton, min kub.m ³ , ABŞ dolları	Bütün hasilat, milyon ABŞ dolları	Bir ton, min kub.m ³ , ABŞ dolları	Bütün hasilat, milyon ABŞ dolları		Mükafatlar-Bonuslar	akr ödənişləri
1	2		3	4	5	6	7	8	9	10
1	AÇG	Min,ton	42,942	65,5	2812,7	450	19323,9	16511,2	300	
2	Şahdəniz, kondensat, qaz m ³	GA3 m3 KOH	6,9	48,9	337,4	260	1794,0	1456,6	37	
			1,9	57,2	108,6	355	674,5	565,9		
	İtiroo				3258,7		21792,4	18533,7		

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən 2010-cu il üzrə məlumatdan çıxış edərək, ARDNŞ və BP-nin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

3. Neft yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində birgə müəssisələrin itkisiz fəaliyyətinin planlaşdırılmasına dair blok-sxem işlənilib hazırlanmışdır.

Hazırda neft-qaz layihələrinin texniki-iqtisadi qiymətləndirilməsinə dair ayrıca tərtib olunmuş rəsmi sənəd yoxdur. Bununla əlaqədar olaraq aşağıda biz “Neft yatağının kəşfiyyatı və işlənməsi layihəsinin texniki-iqtisadi qiymətləndirməsinə” dair blok-sxem təklif etmişik. Bu sxemdə layihə qiymətləndirməsinin texnoloji ardıcılığı nəzərdə tutulur. O, layihənin texniki (geoloji tədqiqatların nəticələrinin analizi), tələb olunan xərcləri hesablamaqla axtarış-kəşfiyyat işlərini, neft-qaz ehtiyatının qiymətləndirməsinə, neft-qaz vermə imkanının müəyyən edilməsini, məhsul hasilatı sxemlərini və yataqların işlənməsi variantlarının iqtisadi səmərəsinin aşkarlanmasını əhatə edir.

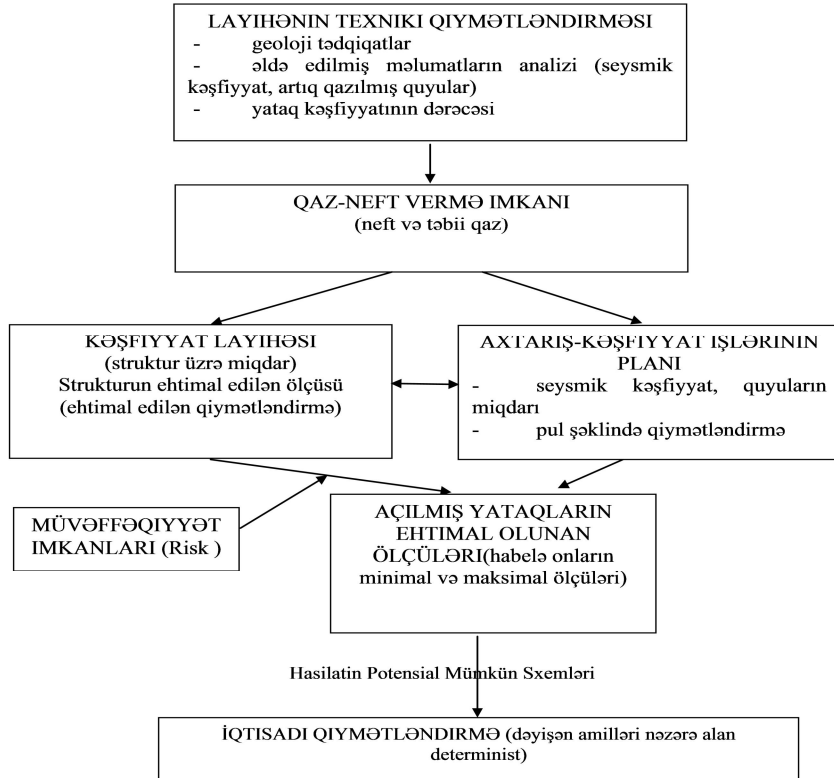
“Neft yatağının kəşfiyyatı və işlənməsi layihəsinin texniki-iqtisadi qiymətləndirməsinə” dair blok-sxemi.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təcrübədə sərmayə layihələrinin səmərəsini qiymətləndirmək üçün əsasən aşağıdakı meyarlar istifadə olunur: 1) xalis cari dəyər (NPV), 2) daxili mənfəətlilik norması (gəlirlilik,

rentabellik) (IRR), 3) mənfəətlilik indeksi (PI), 4) güzəştli maya çıxarma müddəti (DPP).

“Neft yatağının kəşfiyyatı və işlənməsi layihəsinin texniki-iqtisadi qiymətləndirməsi”nin blok-sxemi

Sxem 2.

4. Yataqların işlənməsinin ən yaxşı variantının seçilməsinə dair hesablama təklif olunmuşdur;

Dissertasiyada qeyd olunan metodik müddələrdən və hazırda əcnəbi sərmayədarla birlikdə işlənməsi haqqında danışıqlar aparılan Balaxanı-Sabunçu-Ramanı neft yatağının göstəricilərindən istifadə etməklə gəlirin əmələ gəlməsinin və bölüşdürülməsinin hesablanması yerinə yetirilmişdir.

İki variant üzrə hesablamaların nəticələri dissertasiyanın 2-12 qoşmalarında göstərilir.

Yuxarıda ifadə olunan ilkin müddəaları nəzərə almaqla variantlara aid olan, onları xarakterizə edən göstəricilər və meyarlar hesablanmış və aşağıdakı cədvəl 2-də göstərilmişdir:

Cədvəl 2

Nö.	Göstəricilər	Variantlar	
		I	II
1	Neft-qaz hasilatı, min ton	5399,0	7534,9
2	Kapital qoyuluşları, milyon manat	-	328,52
3	Hazırkı cari dəyər, NPV, milyon manat	122,34	140,99
4	Mənfəətlilik indeksi, PI	-	16,7
5	Daxili mənfəət norması, IRR %	26,9	26,5
6	Maya çıxarma müddəti (PBP), il	4	4

Cədvəldən görüldüyü kimi, II variant üzrə hasilatın iqtisadi səmərəsinin göstəriciləri I variantdakından yüksəkdir. Belə ki, II variant üzrə neft hasilatı 1,4 dəfə çoxdur, sərmayələrin maya çıxarma müddəti 4 ildən artıq deyil, daxili mənfəət norması 26% çərçivəsindədir.

5. Hasilat pay bölgüsü haqqında sazişə dair qanun işlənilib hazırlanmalı və qəbul edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Azərbaycanın hasilat payı bölgüsü haqqında sazişi (HBPS) tənzimləyən vahid qanun yoxdur ki, ona uyğun olaraq karbohidrogen ehtiyatlarının və digər təbii sərvətlərin işlənməsini və hasilatını həyata keçirmək mümkün olsun. Bunun nəticəsində Azərbaycan və xarici podratçı şirkətlər arasında imzalanan HPBS-nin şərtləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və bu, hər bir ayrıca götürülən halda vergi mütəxəssislərinin və yerli auditorların mövcud bilik və təcrübələrinin tətbiqini çətinləşdirir. Beynəlxalq auditor şirkətlərinin təcrübəsi ona dəlalət edir ki, qanunun olmaması natəmiz maliyyə uçotu metodlarının tətbiqi üçün şərait yaradır.

6. Digər neft ölkələrinin təcrübəsini nəzərə alaraq, iş əsnasında lisenziyaların verilməsinin (sərmayədarların yeraltı sərvətlərdən istifadə hüququnu həyata keçirməsinə icazə verilməsi) hərəqlər vasitəsilə həyata keçirilməsinin və verilən konkret sahədə təbii sərvətlərdən istifadə üçün I rentanı nəzərə alaraq lisenziyaların qiymətinin təyin edilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynayan amillərdən biri sahibkarlıq fəaliyyətinin bəzi növlərinin lisenziyalaşdırılmasıdır. Yeraltı sərvətlər haqqında 13.02.1998-ci il tarixli qanuna uyğun olaraq, yeraltı sərvət istifadəçilərinin hüquq və öhdəlikləri onlara təyin edilmiş qaydada xüsusi icazənin (lisenziya) verildiyi andan başlanır. Buna baxmayaraq, bu qanunun bəzi müddəaları, o cümlədən yeraltı sərvətlərin xüsusi icazə, yəni lisenziyalaşdırma vasitəsilə istifadəyə verilməsi tətbiq olunmur.

HPBS-nin lisenziyalaşdırmadan fərqi ondan ibarətdir ki, HPBS hasil edilən neft və qazın ümumi miqdarının bir hissəsi üzərində hüququ nəzərdə tutur. HPBS daha geniş parametrlər (maliyyə və qeyri-maliyyə) çeşidi təklif edir və bunların köməyi ilə dövlət podratçının fəaliyyətinə təsir göstərə bilir. Bu parametrlərə HPBS-nin müddətlərini, mənfəətli neftə qoyulan əlavə vergiləri, podratçının üzərinə qoyulan ixrac rüsumlarını və ixrac vergilərini aid etmək olar. Bütün bunlar bir yerdə daha çox çeviklik təmin edir və iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə daha yaxşı uyğunlaşmağa imkan verir. Lisenziya daha məhdud miqdarda parametr nəzərdə tutur və onlar yalnız maliyyə səcisiyyəsi daşıyır (neft yataqlarının işlənməsi üçün icarə haqqı, təmiz mənfəət payı, ümumi gəlirdən pay, həddindən yüksək mənfəətə qoyulan vergi və xüsusi neft vergiləri). Təcrübədə lisenziyalaşdırmanın bu cür xüsusiyyəti hasilatın bölgüsü parametrlərini lay məhsuldarlığından asılı vəziyyətə salır. Bu saziş forması adətən layın məhsuldarlığı yüksəldikcə dövlətin gəlirinin faiz nisbətini artırmasını nəzərdə tutur.

7. Azərbaycan Respublikasının 02.07.1999-cu il tarixli “Hesablama palatası haqqında” qanununda düzəlişlər etmək və Hesablama palatasının əsas funksiyaları başlıqlı 2-ci maddəyə “, tabelik və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün neft şirkətlərində büdcəyə nəzarəti həyata keçirir, istismar və kapital xərclərinin maliyyə uçotunun auditini həyata keçirir” məzmunlu bəndi daxil etmək məqsədüyükün hesab olunur. Həmçinin Hesablama Palatasının fəaliyyət sahəsi başlıqlı 2.1 maddəsinə “Hesablama palatası tabelik və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün neft şirkətlərində büdcənin təsdiqlənməsinə və yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirir” məzmunlu bəndi daxil etmək məqsədüyükün hesab olunur. Azərbaycan neft sənayesində xarici şirkətlər istismar və kapital xərclərinin əvəzi ödənildikdən sonra vergi ödəyicisinə çevrilir. Təcrübə onu göstərir ki, xarici neft şirkətləri əsassız olaraq öz xərclərini artırır, şirkətlərin ayrı-ayrı

bölmələri və filialları arasında hesablaşmalarda istifadə olunan köçürmə qiymətlərini geniş surətdə tətbiq edirlər. Bu səbəbdən Azərbaycanda işləyən neft şirkətlərinin xərc istiqamətlərinin eyni vaxtda bəyan edilməsi məsələsinə qaldırılmalıdır. Bu məqsədlə milli sərvətlərin istifadəsinə ictimai nəzarət sistemini, yeni hesabat vermə formalarını işləyib hazırlamaq və tətbiq etmək lazımdır.

8. Azərbaycan Respublikasının vergi məəcəlləsinə dəyişikliklər daxil etmək və amortizasiya ayırmalarını vergiqoyma bazasına daxil etmək məqsədüyükün hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanununun tələblərini nəzərə alaraq hökumət səviyyəsində amortizasiya ayırmalarının hesablanması və istifadə edilməsinin tənzimlənməsinə dair normativ sənəd qəbul etmək lazımdır.

Beynəlxalq standartlarda nəzərdə tutulduğu kimi, bütün müəssisələrdə, o cümlədən HPBS əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə amortizasiya fondunun yaradılması və onların vəsaitlərinin yalnız təyinatı üzrə, yəni əsas fondların təzələnməsi üçün istifadə olunması haqqında hüquqi-normativ akt qəbul olunmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə əsas fondların amortizasiya ayırması xüsusi fondada – amortizasiya fondunda toplanır. Bu vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsi ölkə hökuməti tərəfindən ciddi surətdə nəzarətdə saxlanır. Onlar yalnız əsas kapitala sərmayə kimi istifadə oluna bilər. Amortizasiya fondu vəsaitlərinin başqa məqsədlərə sərf edilməsi üçün şirkətlər hökumətdən xüsusi icazə almalıdır. Eyni zamanda amortizasiyaların bu hissəsi vergi qoyma obyektinə çevrilir. Amortizasiya ayırmalarının sərmayələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən bir hissəsi vergidən azad olunur və bu, sərmayə üçün vergi imtiyazı hesab olunur. Yaponiyada sərmayələrin demək olar ki yarı, Almaniya da 60 – 65 faizi, ABŞ-da 65 – 70 faizi amortizasiya fondu vəsaitlərinin hesabına maliyyələşdirilir. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçidlə eyni vaxtda amortizasiya ayırmalarının istifadəsinə dövlət nəzarəti ləğv edildi. Bununla da müəssisələrə imkan verildi ki, onlar amortizasiya ayırmalarını öz istəklərinə uyğun olaraq, yəni əsas kapitala sərmayə qoyuluşuna aid olmayan məqsədlərin maliyyələşdirilməsinə sərf etsinlər. Bundan əlavə, hazırda amortizasiya ayırmaları müəssisənin vergi qoyma bazasının istismar edilməsi üçün istifadə olunan mühüm vasitələrdən biridir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, amortizasiya ayırmalarından istifadə məsələlərini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq lazımdır və Respublikanın Dövlət Statistika Komitəsi Azərbaycanın Milli Hesablar

Sistemini işləyib hazırlayarkən məhz bu cür etmişdir. İş orasındadır ki, hələ 2002-ci ildə “Azərbaycanın Milli Hesablar Sistemi” Respublikanın Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən işlənib hazırlandı, Ədliyyə, İqtisadi inkişaf və Maliyyə nazirlikləri ilə razılaşdırıldı və təsdiqləndi. Rəsmi norma təyin edici sənəd kimi bu sənəddə nəzərdə tutulmuşdur ki, amortizasiya ayırmaları şirkətlərin (müəssisələrin) ümumi mənfəətinə daxil edilsin. Bundan əlavə, Respublika Nazirlər kabinetinin qərarına uyğun olaraq hər il İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən ölkənin “Ümumi maliyyə büdcəsi” işlənib hazırlanır və büdcə sənədlərinin içində Milli Məclisə təqdim olunur. Bu zaman amortizasiya ayırmaları təsərrüfat subyektlərinin ümumi mənfəətinə daxil edilir. Bu məsələnin həm də amortizasiya ayırmalarının yalnız kapital xərclərinin maliyyələşdirilməsinə sərf edilməsini nəzərdə tutmayan ölkənin neft yataqlarının birgə işlənməsi haqqında müqavilələrə birbaşa aidiyyəti var. Amortizasiya ayırmalarını neftin maya dəyərinə daxil etməklə mənfəət vergisinin bazası azaldılır. Bu azaldılmış bazadan istismar və kapital xərcləri çıxılır və bununla da mənfəətli neftin həcmi azaldılır. Beynəlxalq standartlardan fərqli olaraq, Azərbaycanda neft-qaz hasilatında, o cümlədən HPBS əsasında işləyən müəssisələrdə amortizasiya ayırmaları istehsal xərclərinin tərkibinə daxil edilir. Belə bir fakta diqqət yetirmək lazımdır ki, illik amortizasiya ayırmalarının məbləği təxminən 3 milyard manat təşkil edir, 2014-cü ildə isə onun həcmi təxminən 5 milyard manat olacağı proqnozlaşdırılmışdır. Bu vəsaitlərin hamısının sərmayə məqsədləri üçün istifadəsi əsas kapitalla daxili sərmayələrin 40%-ini maliyyələşdirməsinin artmasına imkan verərdi.

9. Neftqazçıxartma sənayesində birgə müəssisələrin mənfəətli fəaliyyətinin planlaşdırılması məqsədi ilə lisenziyalaşdırma mərhələsində vergiqoyma nəzərə alınmaqla birgə müəssisələrdə neft və qaz hasilatının itkisiz həcmi müəyyən edilməsinə dair işlənib hazırlanan metodik yanaşmanı istifadə etmək məqsəduyğundur.

Bu məqsədlə səmərəli metodikanın işlənib hazırlanması tamamlanmışdır. Ehtimal etdiyimiz metodika variantında vergi qoyma nəzərə alınmışdır. Bu metodikanın mahiyyəti aşağıda izah edilmişdir. Təklifdə yenilik ondan ibarətdir ki, neft hasilatı sahəsində birgə müəssisənin özünəməxsusluğu nəzərə alınır. Bu özünəməxsusluq 3.1 – 3.22 düsturlarında əks olunmuşdur. Bizim təklif etdiyimiz metodika hazırda tətbiq olunan metodikadan fərqlənir. Artıq qeyd edildiyi kimi, BM öz məhsulunun bir hissəsini əsas qrafik səviyyəsində (“yerli bazar nefti”), hökumətin təyin etdiyi orta respublika qiymətləri ilə satır. Qrafikdən artıq olan məhsul xarici bazarda bazar qiymətləri ilə, ərz və tələbi nəzərə almaqla satılır. Bununla əlaqədar

olaraq müəssisənin mənfəətli fəaliyyətini təmin edən, yəni neft hasilatının itkisizliyini təmin edən neft hasilatı həcmi və məhsulunun proqnozlaşdırılması böyük nəzəri və təcrübə marağı kəsb edir. Hazırda tətbiq olunan həm neft həm də istənilən digər məhsul istehsalının bütün xərclərinin modeli birinci mərtəbəli tənlik şəklində ifadə olunur:

$$Y = a + bx \quad (3.1)$$

burada, Y – bütün xərclərin məbləğidir, manatla ifadə olunur; a – daimi xərclərin mütləq məbləğidir, manatla ifadə olunur; b – məhsul vahidi üzrə xüsusi dəyişən xərclərdir, manat/ton ilə ifadə olunur; x – satılan məhsulun həcmidir, ton ilə ifadə olunur.

İstehsal o halda itkisiz olacaq ki, aşağıdakı şərt yerinə yetirilsin.

$$Y = S \quad (3.2)$$

burada S – satış həcmidir, manatla ifadə olunur.

öz növbəsində

$$S = cx \quad (3.3)$$

burada c – məhsul vahidinin qiymətidir, manat /ton.

Müvafiq riyazi dəyişmələri yerinə yetirdikdən sonra məhsul istehsalının itkisiz həcmi düsturunu əldə etmək olar:

$$x = a/(c - b) \quad (3.4)$$

Nəzərə almaq lazımdır ki, birgə müəssisə müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir və bu düsturda yuxarıda qeyd edildiyi kimi, məhsulun həm daxili, həm də xarici bazarda müxtəlif qiymətlərlə satılması üçün bölünməsi, habelə Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində [97] 2001-ci ildə edilən və əsas vəsaitlərin təmirinə çəkilən xərclərə və vergi qoyma məqsədilə gəlirdən çıxıldığı təqdirdə həmin xərclərin məbləğinin onların qalıq məbləğinin həddi ilə məhdudlaşması kimi kifayət qədər mühüm amilləri nəzərə almır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində qeyd edildiyi kimi, əsas vəsaitlərin hər kateqoriyası üçün bu hədd respublikanın Nazirlər Kabineti tərəfindən təyin edilir. Bu həddi aşıb keçən təmir xərclərinin məbləği ilin axırındakı balans üzrə əsas vəsaitlərin qalıq dəyərini artırmağa aid edilir. Bu xərclər kapital qoyuluşlarına aid olmadığına görə, onların maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi müəssisənin mənfəətinin təyinatsız qalığı istifadə olunur.

Neft hasil edən birgə müəssisənin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq itkisiz hasilat həcmi müəyyən edilməsi aşağıdakı şərtə istinad etməklə yerinə yetiriləcək:

$$M = S - Y \quad (3.5)$$

burada M – satışdan mənfəətdir, manat
onda

$$R = M - Y - I$$

$$\text{və ya } M = R + Y + I \quad (3.6)$$

burada R – balans mənfəətidir, manat; Y – əmlak vergisidir, manat; I – ixrac vergisidir, manat.

Əgər fərz etsək ki, mənfəət vergisi 26% təşkil edir, onda müəssisənin təmiz mənfəəti (m) aşağıdakı düsturla müəyyən ediləcək:

$$m = R - 0.26 R = 0.74 R \quad (3.7)$$

buradan:

$$R = m/0.74 \quad (3.8)$$

BM-də hasilat həcmi aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$x = x_1 + x_2 \quad (3.9)$$

burada x_1, x_2 – müvafiq olaraq yerli bazar və ixrac neftinin həcmələri, ton.

x_1 – icbari surətdə yerinə yetirilməli olan məlum kəmiyyət olduğuna görə, tənliklərin həll edilməsinin məqsədi ixrac neftinin itkisiz həcmi müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşır. Yuxarıdakıları nəzərə alaraq müəyyən edirik ki:

$$S = c_1 x_1 + c_2 x_2 \quad (3.10)$$

$$I = (c_2 - c_1) x_2 * 0.26 \quad (3.11)$$

$$Y = a + b(x_1 + x_2) \quad (3.12)$$

burada c_1 və c_2 – müvafiq olaraq daxili və ixrac qiymətləridir, manat. Gəlin tənliklər sistemini quraq:

$$\begin{aligned} M &= S - Y \\ M &= R + Y + I \end{aligned} \quad (3.13)$$

Düsturları (3.7;3.8;3.12÷3.14) nəzərə almaqla bu sistem aşağıdakı şəkllə düşəcək:

$$\begin{aligned} M &= c_1 x_1 + c_2 x_2 - a - b(x_1 + x_2) \\ M &= R + Y + (c_2 - c_1) x_2 * 0.26 \end{aligned} \quad (3.14)$$

Müvafiq çevirmələri etməklə ixrac neftinin itkisiz həcmi müəyyən edək:

$$x_2 = [R + a + y - x_1(c_1 - b)] / (0.74c_2 + 0.26c_1 - b) \quad (3.15)$$

Əgər müəssisə ixrac vergisi ödəmirsə, onda, belə olan təqdirdə düstur aşağıdakı şəkllə alacaq:

$$x_2 = [R + y + a - x_1(c_1 - b)] / (c_2 - b) \quad (3.16)$$

Bu düsturlar planlaşdırılan müddət (il) ərzində istehsalın itkisiz həcmi müəyyən etməyə imkan verir və planlaşdırma məqsədləri üçün istifadə oluna bilər. Onları dəyişdirməklə ilin istənilən mövsümündə (ay, rüb) cari ilin əvvəlki dövründə artıq əldə edilmiş nəticələri nəzərə almaqla çevik

planlaşdırma və idarəetmə üçün düstur əldə etmək olar, onda (3.9 ÷ 3.11) düsturları aşağıdakı şəkllə alacaq:

$$S = S_1 + S_2 = S_1 + x_1'c_1' + x_2'c_2' \quad (3.17)$$

burada, S_1 – əvvəlki dövrdə satış həcmidir;

x_2' – ixrac neftinin planlaşdırılan həcmidir;

c_2' – hesablamaların yerinə yetirildiyi anda neftin bazar qiymətidir.

$$I = I_1 + I_2 = I_1 + 0.26(x_2'c_2' - x_1'c_1') \quad (3.18)$$

burada I_1 – əvvəlki dövr üzrə məlum kəmiyyətdir. Əgər bunu aşağıdakı düsturla ifadə etsək:

$$Y = a + b x_1 + b x_2 \quad (3.19)$$

burada $x = x_1 + x_2$ və $x_2 = x_1' + x_2'$ – müvafiq olaraq əvvəlki və planlaşdırılan dövrdə istehsal həcmidir;

x_1' – planlaşdırılan dövrdə yerli bazar neftinin həcmidir.

onda:

$$M = S_1 + x_1'c_1' + x_2'c_2' - a - b x_1 - b x_1' - b x_2' \quad (3.20)$$

$$M = R + Y + I_1 + 0.26(x_2'c_2' - x_1'c_1')$$

buradan

$$x_2' = [R + Y + I_2 + a + b(x_1 + x_1') - S_1 - x_1'c_1'] / (0.74c_2' + 0.26c_1' - b) \quad (3.21)$$

Eynilə birinci halda olduğu kimi ixrac vergisi olmadığı təqdirdə (3.21) düsturu aşağıdakı şəkllə alacaq:

$$x_2' = [R + Y + a + b(x_1 + x_1') - S_1 - x_1'c_1'] / (c_2' - b) \quad (3.22)$$

(3.21; 3.22) düsturlarından istifadə etməklə və əvvəlki dövrü nəzərə almaqla ixrac neftinin itkisiz həcmi müəyyən etmək mümkündür.

10. Təbii sərvətlərdən istifadə üçün vergi qoymanı təkmilləşdirmək məqsədilə mədən vergisi normasını neft ehtiyatlarının sıxlığı və hasilatı dərəcəsi, yerləşdiyi layın dərinliyi, hər yataq üzrə ayrıca ehtiyat həcmi və hasilat həcmi əsasında təyin etmək, ətraf mühitin çirkləndirilməsi üçün xüsusi vergi tətbiq etmək məqsədə uyğun hesab olunur. Hasilatın pay bölgüsü sazişinin (HPBS) yerinə yetirilməsi əsasında Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsində “Hasilatın pay bölgüsü sazişlərinin icrası əsasında vergi qoyma sistemi” adlı xüsusi vergi qoyma rejimi nəzərdə tutmaq lazımdır.

Təbii sərvətlərdən istifadə üçün icazə haqqının tutulması qaydası və məbləğini, eynilə hasilatın pay bölgüsü sazişinin imzalanması qaydasını yeraltı sərvətlərdən istifadə haqqında qanunvericilik əsasında tənzimləmək ən məqsədə uyğun yoldur.

Azərbaycanın neft sənayesində bütün yataqlar üçün mədən vergisi eynidir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 216.1 maddəsinə uyğun olaraq neft və qaz yataqlarından mədən vergisinin tutulması neft üzrə 26% nisbətində vahid norma əsasında, qaz üzrə isə topdansatış qiymətinin 20% nisbətində həyata keçirilir və bu zaman müxtəlif yataqların özünəməxsus cəhətləri nəzərə alınmır. İş orasındadır ki, yataqlar istismar olunduqca onların ehtiyatları azalır, məhsul vahidinə çəkilən xərclər artır. Nəticə etibarilə müəssisələrin rentabelliği azalır. Buna görə də, bizim fikrimizcə, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin zəruri şərti mədən vergisinin dərəcələndirilməsidir. Mədən vergisinin dərəcələndirilməsində dəyişiklik edilməsi konkret yataqlarda neft hasilatının həcmi tənzimləməyə imkan verəcək. Mədən vergisinin normasını müəyyən edərkən yataq ehtiyatlarının sıxlığını və hasilat dərəcəsinə, onların yeləşdiyi layın dərinliyini, neft ehtiyatı və hasilatı həcmilərini nəzərə almaq lazımdır.

Norveçdə təbiətin mühafizəsi qanunvericilik və hakimiyyət strukturlarının ən vacib fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Norveçin atmosferə buraxdığı qaz tullantılarının 23%-ə yaxın hissəsini neft-qaz sənayesi hasil edir. Norveçdə təbii qaz hasilatı əsnasında bu təbii xammalın adi hasilatı əsnasında əmələ gələn karbon qazı həcmi üçdə biri qədər az karbon qazı hasil olunur. Ölkədə yeni ekoloji texnologiyalar tətbiq edilmiş və faydalı qazıntıların çıxarılması sahəsində çox sərt qaydalar qəbul olunmuşdur. 1990-cı ildə Norveçdə neft sektorunun fəaliyyəti nəticəsində atmosferə buraxılan karbon qazına vergi qoyuldu, yəni atmosferə buraxılan neft və neft qazına vergi tətbiq olunur. Atmosferə buraxılan 1 ton karbon qazı üzrə vergi norması 225 kron və ya təxminən 36 dollar təşkil edir. Bu vergilərdən əldə olunan gəlir 1994 – 2011-ci illərdə xeyli artmışdır, daha dəqiq desək, 1994-cü ildə qeydə alınan 620,9 milyon ABŞ dollarından 2011-ci ildə qeydə alınan 1252 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Məhz bu tədbir Norveçin bəzi sənaye sektorlarında atmosferə buraxılan karbon qazının həcmi 20%-dən çox nisbətdə azaltmasına kömək etmişdir. Ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün məqsəduyğun olardı ki, xarici ölkələrdə olduğu kimi, ətraf mühitin çirklənməsi üçün xüsusi vergi qanunvericiliyə daxil edilsin. Azərbaycanda ətraf mühitin çirklənməsi üçün verginin tətbiq edilməsi atmosferə göstərilən mənfi təsirin zəifləməsinə, ölkə büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin artmasını təmin edə bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə əks olunmuşdur:

1. Birgə müəssisələrdə neft hasilatının itkisiz həcmi müəyyən edilməsi.// AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Elmi əsərlər toplusu”, Bakı, 2009, №3, s.243-249.

2. İqtisadi tədqiqatlar və neftqazçıxarmada istehsal səmərəliliyi məsələləri. //AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Elmi əsərlər toplusu”, Bakı, 2009, №3, s. 237-242.
3. Neft-qaz hasilatı sahəsində sərmayə layihələrinin iqtisadi səmərəsinin qiymətləndirilməsinin göstəriciləri. //AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Elmi əsərlər toplusu”, Bakı, 2010, №1, s.266-272.
4. Neft yataqlarının birgə işlənməsinin iqtisadi-təşkilati-hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi. //Moskva, “Neft, qaz və biznes”, № 6 2011, səh. 43 – 47.
5. Xarici sərmayələrin təşkilati-hüquqi cəhətləri və xüsusiyyətləri. //Azərbaycan neft təsərrüfatı, Bakı, 2011, №12 səh. 52-60.
6. Neft-qaz hasilatı üzrə məhsulun bölgüsü haqqında sazişin icrası əsnasında qərarın qəbul edilməsi. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “İqtisadiyyat” (xəbərlər), Bakı, № 2, 2011, s.112-117
7. Respublikanın neft sənayesində yeniliklər. //AMEA Elmi İnnovasiya Mərkəzi “Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransın materialları” Bakı- “Elm” 2011, s.111-112
8. Neft sənayesində sərmayələr və vergi qoyma sisteminin təkmilləşdirilməsi.// “KazNİPİmunayqaz” SC, “Beynəlxalq elmi-təcrübi konfransın materialları”, Aktau, 2013, 2-ci hissə, səh. 509-511

**The direction of the improvement of the economic mechanism
of joint development of the oil fields**

SUMMARY

Almost for 20 years exploration workings of oil and gas fields with the participation of international companies have been held in Azerbaijan. The agreement between them is based on the production sharing . Collaboration with the international investors over the development of the oil fields played a crucial role in the growth of the oil industry, subsequently in the growth of the domestic economy in a whole. Besides, up to date the experience of the joint working over the oil fields of the Republic isn't studied and coordinated. The scientific analyze about the economic efficiency of the mutual activity through the agreement about the production sharing isn't done. Furthermore, the economic mechanism, related to the order of formation, accounting, distribution and the choice of the economic efficiency indicators of the entrepreneurial activity in the oil industry of Azerbaijan Republic were not the topic of the scientific research. Thus, the direction of the improvement of the economic mechanism of the joint work about the development of the oil fields is researched as a dissertation topic for the first time. Purpose and object of the study: The main purpose of the dissertation work is the development of the suggestions about the improvement of the economic mechanism that are used during the collaborative work over the development of the oil fields of Azerbaijan.

Scientific novelty of the dissertation includes: development of the suggestions towards the improvement of the economic-organizing-legal mechanism for joint development of the fields, the improvement of the tax system for use of natural resources was suggested, work out new methodological approach towards estimating profitable volume of the production adjusted for taxation in joint ventures, terms of the production sharing agreement in the oil industry of the Republic is considered and compared with the international practice, estimation of options was done in order to choose the best one for the development of oil fields as well.

The practical value of the work is that the suggestions of the author can be applied to new contracts with international companies about the development of the natural resources, to the improvement of the legal basis for use of natural resources and taxation.

**Направления совершенствования экономических механизмов
совместной разработки нефтяных месторождений**

РЕЗЮМЕ

Около 20-и лет в Азербайджане ведутся разработки нефтегазовых месторождений с участием иностранных компаний. Соглашение с ними основывается на разделе добываемой продукции. Вместе с тем до настоящего времени не сделан научный анализ экономических механизмов совместной разработки нефтяных месторождений с использованием соглашения о разделе продукции. Разработка совместно с иностранными инвесторами нефтяных месторождений играла решающую роль в развитии нефтяного сектора, следовательно, в развитии национальной экономики страны в целом. До настоящего времени не был изучен и не обобщен опыт совместной разработки нефтяных месторождений Республики. Не сделан научный анализ экономической эффективности совместной деятельности с использованием соглашения о разделе продукции. В этой связи научное исследование выбранной темы имеет большое научное и практическое значение. Экономические механизмы, связанные с порядком формирования, учета и распределения доходов от совместной предпринимательской деятельности в нефтяной промышленности Азербайджанской Республики на основе раздела продукции избран как предмет научного исследования.

Научная новизна диссертации заключается: в формировании дифференциальной ренты как доход государства где вопросы дифференциальной ренты не достаточно учитываются в срп, разработана блок-схема по планированию безубыточной деятельности совместных предприятий по разведке и разработке нефтяных месторождений, предложен вариантный расчет по выбору наилучшего варианта разработки месторождений, предложены меры по совершенствованию налогообложения за пользование природными ресурсами, предложено ввести специальный налог на загрязнение окружающей среды;

Практическая ценность работы заключается в том, что предложения автора могут быть использованы при заключении новых контрактов с иностранными инвесторами по разработке месторождений природных ресурсов, при совершенствовании законодательной базы использования недр и налогообложения.